

Слободан П. Селинић

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11/IV

Slobodan P. Selinić

Institute for Recent History of Serbia
11/IV Nikola Pašić Square

ЈОСИП БРОЗ У ЖЕЛЕЗНИКУ 1962. И 1973. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: У раду су описани ток посете, унутрашњи (југословенски) и међународни контексти и најважније поруке које је Јосип Броз послао током посета фабрици „Иво Лола Рибар“ у Железнику 1962. и 1973. године. Говорио је о међународној позицији Југославије, пре свега о односима са СССР-ом, кризи југословенског друштва и привреде, систему самоуправљања и положају радника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Јосип Броз, Железник, фабрика „Иво Лола Рибар“, Београд, радници*

JOSIP BROZ IN ŽELEZNIK IN 1962 AND 1973

ABSTRACT: The paper provides a description of the course of visit, domestic (Yugoslav) and international contexts and most important messages that Josip Broz delivered during his visit to the Ivo Lola Ribar factory in Železnik in 1962 and 1973. He spoke about the international position of Yugoslavia, primarily about the relations with the USSR, the crisis of the Yugoslav society and economy, the system of self-management and the status of workers.

KEYWORDS: *Josip Broz, Železnik, Ivo Lola Ribar factory, Belgrade, workers*

Циљ аутора овог рада је да опише две посете председника Југославије Јосипа Броза Железнику и фабрици „Иво Лола Рибар“, 1962. и 1973. године. Тито је често путовао по земљи. Његове званичне посете републикама, покрајинама, градовима, регионима, фабрикама, сајмовима, позориштима... су често коришћене за слање важних политичких порука или су се де-

шавале у време значајних догађаја у земљи или свету. Тако је било и током ове две посете Железнику.

Фабрика тешких алатних машина „Иво Лола Рибар“ у Железнику је изграђена током Првог петогодишњег плана, као један од најзначајнијих индустријских објеката. Градиле су је омладинске радне бригаде. На градилишту фабрике је од априла до краја

---

* Чланак је део пројекта број 47027 *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развој и положај у европској/свејској заједници*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1947. године било ангажовано око 15.500 омладинаца, уз 2.248 радника, техничара и инжењера. У рад ју је 1. јануара 1948. пустио Јосип Броз.¹

Значај фабрике се може видети из података које је 1962. изнео њен генерални директор, инж. Слободан Војиновић. До тада је било произведено више од 150.000 тона машина, уређаја и постројења, произведена је опрема за индустрију каблова, железаре, грађевинарство, у земљи је подигнуто или се завршавало 14 фабрика ив-растих плоча, 15 комплетних постројења за аутоматизовану производњу машинске опеке, завршена је монтажа фабрике лепенки у Судану итд.² Према подацима са почетка седамдесетих, фабрика је за првих десет година рада произвела 750 алатних машина, 534 машине за индустрију грађевинског материјала, 124 машине за фабрике каблова у Светозареву и Новом Саду, 30.000 тона опреме за железаре у Нишкићу, Зеници, Јесеницама и Смедереву.³

Прва од ове две посете била је 29. децембра 1962. Тито је дошао да присуствује прослави 15 година рада фабрике. Међу бројним званицама, били су присутни и председник Централног већа ССЈ Светозар Вукмановић, чланови СИВ-а Милош Минић и Данило Кекић, председник ИВ Србије Слободан Пенезић, председник Народног одбора Београда Милијан Неоричић, председник Градског одбора

ССРН Београда Бранко Пешић и други. Тито је обишао постројења и одржао два говора, један радницима фабрике, а други је био одговор на здравицу на ручку у ресторани „Михајловац“. У овим обраћањима су доминирале три теме. Прво, истичући велики значај и одговорност радничке класе, изнео је погледе на развитак самоуправљања, економско стање и међунационалне односе у држави. Друго, био је пун позитивних утисака из посете СССР-у. Треће, коментарисао је изградњу Београда као главног града, посебно политику станоградње.⁴

На унутрашњем плану, криза у коју су запали југословенска привреда, партија и друштво већ је била евидентна када је Тито посетио Железник. Та криза је била видљива и из мартовске седнице ИК ЦК СКЈ и из Титовог мајског говора у Сплиту 1962. Тада је Тито говорио о спољнотрговинском дебалансу који је угрожавао углед земље. Констатован је низак стандард великог броја радника. Осуђени су политика претераних инвестиција, нерентабилна улагања, неконтролисан увоз, корупција и злоупотребе у привреди. Лични доходи су расли брже од продуктивности, привреду је оптерећивала нерентабилност, капацитети су били половично искоришћени, технологија застарела, производња скупа, незапосленост је расла.⁵

1 АЈ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 91, Омладинске радне акције...; Слободан Селинић, „Омладина гради Југославију (Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963)“, *Архив* 1–2 (2005): 87–101.

2 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/88, Посета Железнику, Београд, 29. XII 1962.

3 АЈ, 837, КПР, II-1/226, Припремни материјал.

4 АЈ, 837, КПР, II-1/88, Посета Железнику, Београд, 29. XII 1962.

5 Љубодраг Димић, *Историја српске државности* (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду), „Беседа“, издавачка установа православне епархије Бачке и Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2011), 368, 401, 402, 404, 406. У даљем тексту (Димић, *Историја српске државности*); Slobodan Selinić, „Pogledi Josipa Broza na neke probleme jugoslovenskog društva šezdesetih

У таквој ситуацији, део Титовог обраћања у Железнику 1962. који је био посвећен унутрашњој политици био је мешавина тачног евидентирања неких проблема и демагошких обраћања најугроженијем слоју – радницима. Радници су били једна од категорија становника које Тито није критиковао. Када је говорио о њима, мислио је на индустријске, фабричке раднике и од њих је очекивао да буду „цемент“ југословенског социјализма, да њихово самоуправљање буде јаче од национализма и партикуларизама који су угрожавали државу. Тон пун уважавања, који је увек био карактеристичан за Титова обраћања радницима, дошао је у Железнику до пуног изражаја. Све заслуге за развитак ове фабрике приписивао је омладини, која ју је изградила, и радницима, који су у њој радили. За себе и сараднике је задржао само заслугу за избор локације. Речима да је радницима ове фабрике дошао као њихов посланик, да види да ли су они задовољни његовим радом и уобичајеним извињењем што то није урадио раније, завршен је део говора у коме су радници добили ласкава признања свог председника. У наставку су на њихов рачун такође долазиле лепе речи, али и велике обавезе, па и одговорност за судбину целе земље и њеног друштвеног уређења. Од радника је тражио помоћ у решавању економских проблема, који су се одражавали на њихов стандард. Признавао је да је до тада било „грешака“, али

и уверавао да су се комунисти „тргли“ и да су усмерили све снаге да исправе раније грешке. Тиме се са ласкања радника прешло на пуку демагогију. Од радника је очекивао „будност према свим недостацима, критички однос према грешкама и исправљање свега онога што смета и што наноси штету колективима и заједници“. Шта се крило иза ове уопштене и празне фразе? То је за Тита значило да би требало створити такве односе у друштву који ће омогућити изградњу социјализма, а у будућности и комунизма. Ипак, није видео могућност да се привредни проблеми који су у Југославији почетком шездесетих година били евидентни, превазиђу брзо, па радницима у Железнику није обећавао да ће осетити побољшање за мање од две или три године. Ништа мање времена није предвиђао ни за поправљање система унутрашње расподеле средстава и награђивања. Зато је излаз видео у томе да се предузећа модернизују, да се квалитет производа побољша, а продуктивност повећа, како би могла да конкуришу на страном тржишту. Тито је у Железнику хвалио систем самоуправљања, правдао одлуку да он буде уведен и одавао признање радницима што су у том процесу оправдали очекивања државе, али и признавао многе слабости тог система. У Железнику је ублажио критику коју је у говору у Сплиту маја 1962. изнео на рачун руководиоца. Оптужбе против руководиоца у привреди за корупцију и криминал, изнете пред народом у Далмацији, Тито је ублажавао већ током неколико наредних седмица, а у Железнику се правдао да се критика није односила на све, већ да се радило само о појединачним, али веома драстичним слу-

---

godina 20. века“, у: *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 329–346. У даљем тексту (Selinić, „Pogledi Josipa Broza“); АЈ, фонд 507, СКЈ, ИК, III/88, седница ИК ЦК СКЈ 14–16. 3. 1962; АЈ, фонд 507, СКЈ, II/22, IV пленум, 22. и 23. 7. 1962; АЈ, 837, КПР, II-1/81, Посета Сплиту и Омишу, 6. V 1962.

чајевима.⁶ Критиковао је то што се после ње прелазило у другу крајност и тежило уравниловки. Истицао је значај стручњака у фабрикама за унапређење производње, али је од њих тражио и правилан однос према радничкој класи, „јер међу градитељима социјализма морају да постоје социјалистички односи“. Осим улоге градитеља, радницима је дао и морално-политичку улогу. Инсистирао је на кооперацији и интеграцији, на томе да мања предузећа постану „подручне јединице“ великих тако што ће се оријентисати на специјализацију својих производа. Југословенски председник је инсистирао на економском јединству земље, на спровођењу унутрашње интеграције југословенског тржишта, на сарадњи предузећа из различитих република, да кретање капитала не остане у границама једне републике. Овакав став је морао да брани тврдњом да се тиме неће крњити права појединих националности. И у том погледу је полагао много наде у радничку класу јер је био уверен да је она на целокупној територији државе била јединствена. Самим тим је радницима дао велику улогу и у јачању братства и јединства и сузбијању „шовинистичких тенденција“, полазећи од уверења да су интереси радника свих народа били исти.⁷

И спољнополитички моменат је био веома јак у време посете Железнику 1962. Тито је био под снажним утиском побољшања односа са СССР-ом, и та чињеница је добила видљив израз у ставовима које је тада изрекао. После неколико година захлађења

у односима Југославије и СССР-а, током 1961. и 1962. године дошло је до њиховог значајног побољшања, посебно после посете министра спољних послова Југославије Коче Поповића Москви, јула 1961, и узвратне посете министра спољних послова СССР-а Андреја Громика Београду у априлу 1962.⁸ Нова етапа у југословенско-совјетским односима је дефинисана посетом Леонида Брежњева Југославији и сусретом са Јосипом Брозом Титом крајем септембра и почетком октобра 1962. Постигнута је сагласност да се они морају продубљивати на реалној основи, постепено и без илузија. Почетком децембра 1962, током посете Јосипа Броза Москви, југословенски државни врх је стекао утисак да се Совјетски Савез после Стаљинове смрти, свестан своје одговорности и снаге, определио за трајни мир, решавање међународних спорова мирним путем, елиминисање рата из међународних односа и мирну изградњу комунистичког друштва. За југословенски државни врх било је охрабрујуће сазнање да се совјетско руководство супротставља догматизму.⁹

Бољи дани у односима са СССР-ом могли су се јасно наслутити и из Титовог говора у Железнику. Из овог обраћања су избијали позитивни утисци о боравку у СССР-у. Истицао је велике резултате совјетских трудбеника и њихова „грандиозна дјела“, као и њихову дубоку веру да ће „циновским кораком ићи напријед“. Обећао је да ће Југославија односе са СССР-ом

6 Selinić, „Pogledi Josipa Broza“, 329–346.

7 АЈ, 837, КПР, II-1/88, Посета Железнику, Београд, 29. XII 1962, Говор председника Тита на збору у фабрици „Иво Лола Рибар“ у Железнику.

8 Ђоко Трипковић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962“, *Токови историје* 3–4 (2008): 76–98.

9 Ljubodrag Dimić, „Yugoslavia and Security in Europe during the 1960s (Views, Attitudes, Initiatives)“, *Токови историје* 3 (2016): 9–42.

развијати на „реалистичкој основи, без неких претјераних очекивања“, али и да ће тежити да са СССР-ом и социјалистичким земљама има пријатељске везе и да са њима што више сарађује.¹⁰ На збору у фабрици је овако представио односе са СССР-ом: „Хрушчов и ја смо имали и разговоре у четири ока. Тамо смо и могли један другоме казати све оно што нам лежи на срцу, све оно што би требало учинити да би наши односи били правилни. Сада се неки питају о чему смо се то ми договарали и кажу да ће то сутра изаћи на видјело. У нашим разговорима, који су били прожети разумијевањем ми се нисмо договорили ни о чему другом осим да избјегавамо све оно што нас раздваја, да више не дозволимо свађе какве су биле, да постепено спречавамо разне испаде којих ће вјероватно још бити и код нас и код њих и најзад да избјегавамо ствари које се неће свидјети ни једној ни другој страни. Заједно смо се договорили да те ствари које се не свиђају ни једнима ни другима не драматизујемо, већ да реалистички прилазимо њиховом уклањању. Ја знам да не могу затворити уста сваком оном човјеку у Југославији који није пријатељ социјализма и спријечити га да нешто не избрбља. Али имам право, и ја и сви ви, да онемогућимо оне који то стално чине.“¹¹

Полазећи од става да „кад дижемо један град, треба да мислимо на то да њиме обиљежимо и наша схватања о животу и човјеку..., јер генерације које ће доћи гледаће наше градове и питаће се какве

смо ми појмове имали“, Тито је на ручку у „Михајловцу“ делио лекције, пре свега градском руководству и урбанистима, о изградњи града, посебно о стамбеној политици. Критиковао је то што стамбена изградња изгледа „сасвим модернистичка, а у ствари је сасвим назадњачка“, иако би требало да буде „модерна и функционално добра“, јер не би требало гледати само на спољне облике већ и на унутрашњу функционалност и потребе људи. Тражио је да се приликом изградње града за узор не узимају ни стари Београд, јер је „у ствари прије био село“, али ни Париз и други градови ван земље, већ да се ствара нешто ново. По њему, Београд би био „у сваком погледу модеран, лијеп, здрав и функционално добар“ ако би његови градитељи поступали „смелије и савременије“. И по овом питању је наставио са похвалама на рачун совјетске праксе, величао је стамбену изградњу у Москви, чије је станове оценио као функционалне и комфорне, док је у својој земљи често слушао критике да су собе у становима мале, да су прави „собичци и да се у њих не могу ставити двије столице“.¹² Обратио се градским челницима: „Пошто се овдје налазе руководиоци из Београда и околине, ја им стављам на срце да о томе воде рачуна. Не бих желео да мени пребацују будуће генерације. Можда ћу се ја морати и оградити од вас, ако сувише будете слушали урбанисте са застарјелим схватањима. Ја сам за саврмени начин изградње, и кућа и станова. Разумије се да се треба протегнути онолико колико је губер дуг, нарочито кад је зима. Али, може се и јевтиније и боље гра-

10 АЈ, 837, КПР, II-1/88, Посета Железнику, Београд, 29. XII 1962, Говор председника Тита на збору у фабрици „Иво Лола Рибар“ у Железнику.

11 АЈ, 837, КПР, II-1/88, Посета Железнику, Београд, 29. XII 1962, Говор председника Тита на збору у фабрици „Иво Лола Рибар“ у Железнику.

12 АЈ, 837, КПР, II-1/88, Посета Железнику, Београд, 29. XII 1962, Одговор председника Тита на здравицу.

дители... Ја замјерам руководиоцима града што су дозволили да већ буду изграђене двије фабрике близу аутопута, иако сам ја био против тога. Немојте то више чинити. На тим мјестима градите стамбене куће, лијепе зграде за одмор и за неке институције, али никако фабрике. То ја замјерам вама Београђанима“.¹³

На истом месту Тито се обрео и 29. марта 1973. Ништа од онога што је обећавао деценију раније није испуњено. Југославија је десет година касније била другачија држава, стари проблеми су остали исти, а настали су нови. Државно уређење је устројавано по узору на конфедеративно. Мада привидно и тренутно поражена на седници ИК ЦК СКЈ марта 1962, Кардељева „подалпска концепција друштва – малих заједница“, заснована на подршци републичком етатизму и конфедерализму, остала је присутна, а десетак година касније је коначно тријумфовала. Уставом из 1963. нови концепт државе је оснажен правом народа на самоопредељење и отцепљење. На Осмом партијском конгресу 1964. утрт је пут ка новој политичкој оријентацији, утемељеној на претварању југословенске федерације у конфедерацију у име самоуправног социјализма. Са функција и из политичког живота је на Брионском пленуму ЦК СКЈ 1. јула 1966. уклоњен Александар Ранковић, потпредседник Републике. Тиме су заговорници претварања Југославије у конфедерацију, на челу са Едвардом Кардељом и Владимиром Бакарићем, однели превагу. Реформа проглашена 1965. није реформисала ни привреду ни друштво. На-

ционализам и погоршани међунационални односи били су далеко већи проблем него 1962. У међувремену је на Косову и Метохији дошло до јачања албанског национализма и сепаратизма. У Хрватској је неспутани национализам, јасно најављен декларацијом о језику 1967, ескалирао 1971. Јединство државе и партије се нашло на испиту и ударом словеначког руководства на савезну владу у лето 1969. („цестна афера“). Уставним променама Србија је све више довођена у неравноправан положај у федерацији. Савезна власт је слабила, а држава је постајала прости збир шест република и две покрајине, са врло мало заједничких функција и још мање заједничких интереса. Криза југословенског друштва, државе, економије и партије била је још дубља, јаз међу републикама и између њихових врхова и СИВ-а постао је драматично већи.¹⁴

У југословенском врху, свест о проблемима у земљи је на седници Извршног бирео СКЈ 26/27. септембра 1972. преточена у „Писмо“ које су потписали Тито, као

13 АЈ, 837, КПР, II-1/88, Посета Железнику, Београд, 29. XII 1962, Одговор председника Тита на здравицу.

14 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988* (Beograd: Nolit, 1988), III/382–389; Димић, *Историја српске државности*, 385–392; Mile Bjelajac, „Proizvođenje novih nacija, novih manjina i teritorijalna pitanja. (Koncept konkurentske države na tlu Srbije)“, u *The Shared History. Nations, States and Diasporas of the Former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije)*, ur. Darko Gavrilović (Sremska Kamenica: Institute for Historical Justice and Reconciliation, Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2010), 121–142; Милан Пиљак, „Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја“, *Токови историје* 1 (2010): 73–95; Добрица Ћосић, *Лична историја једној доба. Време искушења 1951–1968* (Београд: Службени гласник, 2009), 231–256; 261–272; Radina Vučetić, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka* (Beograd: Clio, 2016), 121, 122. У даљем тексту (Vučetić, *Monopol na istinu*).

председник СКЈ, и Стане Доланц, као секретар Извршног бироа Председништва СКЈ. Био је то још један у низу политичких компромиса у коме су тачно, али уопштено и у фразама, набацани проблеми. „Писмо“ је остављало простор за слободно тумачење уопштено описаних непријатеља друштва и широку акцију против њих, а Радина Вучетић га карактерише као „позив на догматизацију свих сфера живота“.¹⁵ У доста дугачком „Писму“, упућеном свим комунистима Југославије, тражено је да све организације СКЈ „реафирмишу“ курс Девог конгреса и да се одлучније боре за политику „равноправности, братства и јединства наших народа и народности“. Указивано је на недоследности и колебања у спровођењу закључака који су се односили на економску стабилизацију и превазилажење социјалних разлика које се нису заснивале на раду и јачању улоге радничке класе. Критика да су многи закључци партијских форума били уопштени и недовољно јасни, а потом различито тумачени, била је слика самог партијског врха. Тражено је доследно спровођење демократског централизма, затим крај праксе да се демократизам тумачи као могућност за „дискусије без завршнице“ и да се претвори у бирократски централизам и наметање ставова без расправе. Исказано је супротстављање дезинтеграцији СКЈ и његовој трансформацији у „лабилну коалицију републичких и покрајинских организација и раздвајање радничке класе по националној и републичкој припадности“. Велики део „Писма“ био је посвећен стању у привреди и угроженом стандарду радника. Говорено је о томе да су радни колективи у знатној

¹⁵ Vučetić, *Monopol na istinu*, 110.

мери развлашћени монополем појединих група. Упозоравано је да „неликвидност још притискује свом тежином“, да расте број радних организација са губицима, да је доста непокривених инвестиција, а излаз из тешкоћа тражен је у порасту цена. У овом обраћању су место нашли стари позиви и никад реализоване фразе о потреби развијања предузимљивости и стваралаштва, повећања продуктивности, супротстављања притиску „потрошачке психологије“, јавашлуку, расипништву и паразитизму. Исказивана је забринутост због социјалних разлика и раслојавања друштва на богате и сиромашне. Осуђен је пасивни однос према корупцији, крађама, миту и констатовано је да судски и полицијски органи нису били „на висини задатка“. „Писмом“ је поручено да је суштина тадашње етапе револуције била у томе хоће ли радничка класа загосподарити целином друштвене репродукције и осигурати одлучујућу улогу у политичком и друштвеном одлучивању или ће ојачати снаге супротне интересима радничке класе и социјализма и самоуправљања.¹⁶

Од објављивања „Писма“ до Титовог доласка у Железник, у Србији се променило много тога. На првом месту, политички је ликвидирано руководство Републике, на челу са Марком Никезићем, а потом су појачани притисци и репресија у свим сферама јавног живота.¹⁷ Пола године после објављивања „Писма“, а дан уочи доласка Тита у Железник, Извршни биро Председ-

¹⁶ АЈ, 507, СКЈ, Извршни биро ПСКЈ, IV/106, 26. седница Извршног бироа ПСКЈ одржана 26. и 27. септембра 1972. године; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi* (Zagreb: Školska knjiga, 1979).

¹⁷ Vučetić, *Monopol na istinu*, 109–114.

ништва СКЈ је 28. марта 1973. расправљао о спровођењу задатака из „Писма“ који су се односили на привредни криминал и кршење закона у пословању са иностранством. Извитоперени југословенски привредни и друштвени систем је врвео од случајева присвајања друштвене имовине из црних фондова и фалсификата, закључивања штетних уговора уз провизију (корупција), кријумчарења, а у спољнотрговинском промету били су бројни примери лажног декларисања робе, изигравања девизног режима, фиктивног извоза или увоза робе, илегалног задуживања у иностранству итд. Филијале југословенских предузећа у иностранству биле су легло корупције, незаконитости и коришћења положаја за личне материјалне потребе. Ту појаву је Јосип Броз оштро критиковао још у говору у Сплиту 1962, али се није одмакло даље од његових јавних замерки. Партијски врх је оценио да су те филијале служиле за изигравање прописа и неконтролисано располагање друштвеном имовином јер су најчешће биле „фактичко власништво појединаца или група одговорних лица тих предузећа“. Њихови руководиоци су износили девизна средства из земље незаконитим путем и приватизовали их. На састанку Извршног бироа Председништва СКЈ је изнето да су 1972. радне организације извршиле 5.300 царинских прекршаја, да су за сваки четврти узорак робе која је узета ради хемијско-технолошког испитивања дале нетачне податке, да је у другој половини 1972. готово четвртина контролисаних предузећа кршила прописе о ценама, да су 1972. полицијски органи водили поступак у 15.000 случајева привредног криминала, те да је за кривич-

на дела привредног криминала у југословенској привреди 1971. оптужено 12.452, а 1972. 14.579 људи. Закључено је да је нужно до краја рашчистити све случајеве криминалних дела, пљачке друштвене имовине и кршења законитости, при чему би органи гоњења требало да одиграју „прворазредну улогу“. Критиковано је и то што су се банке, мимо кредитне способности, прекомерно задуживале у иностранству. Страним правним и физичким лицима су давале девизне кредите без довољно гаранције за уредну наплату. Продавале су девизе из кредитног фонда и других извора радним организацијама по већем курсу од прописаног. Власт је посебно забрињавало то што су улагања југословенског друштвеног капитала на Западу била много већа од улагања страног капитала у Југославију.¹⁸

То је била атмосфера у којој је Тито 1973. по трећи пут дошао у фабрику у Железнику. Фабрика је после његове друге посете пролазила кроз веома буран период. Иза ње су остали велики изазови привредне реформе. Непосредно после реформе 1965, фабрика је ушла у економске проблеме и пословала са губицима. Према званичним подацима, економски положај се побољшавао тек од 1968.¹⁹ У 1971. фабрика је имала око 2.500 радника. Производе је продавала у СР Немачкој, Француској, САД-у, СССР-у, Пољској, Индији, Индонезији, Румунији, Бугарској, ДР Немачкој, Мађарској и Чехословачкој. Према подацима из 1973. имала је три основна погона – ливницу, погон алатних машина и погон

18 AJ, 507, СКЈ, IV/206, 46. (проширена) седница Извршног бироа ПСКЈ, одржана 28. марта 1973, Прилози 1, 2, 8.

19 AJ, 837, КПР, II-1/226, Припремни материјал.

индустријске опреме. Основни производи су били одливци од сивог и челичног лива, специјалне агрегатне машине, хоризонталне бушилице, ексцентер пресе, опрема за металургију и индустрију грађевинског материјала, индустријске дизалице и редуктори. У марту те године запошљавала је 2.656 радника. Производња специјалних алатних машина за моторну индустрију за тржишта СССР-а и Западне Европе је ушла у мултилатерални споразум СЕВ-а према коме би „Ивола Лола Рибар“ и „Првомајска“ испоручивали машине у вредности од 12 милиона долара годишње. Сваки шести члан колектива, њих 411, имао је партијску књижицу. У фабрици је, осим радничког савета и управног одбора и њихових комисија, постојало и осам савета организација удруженог рада и исто толико извршних одбора, са скоро 600 запослених. У фабричком ресторану су запослени имали дневни топли оброк по цени од 2,50 динара (просечна плата у 1972. је била 1.746 динара). У 1972. су на бањско и климатско лечење упућена 143 радника због отежаних услова рада. Основна брига сваког шестог запосленог је и даље било стицање кровна над главом – око 400 запослених није имало решено стамбено питање. За тадашња схватања је било сасвим неприхватљиво то што њих 180 није решило стамбено питање ни после осам година рада у фабрици. При фабрици је постојао самачки хотел, у коме је било смештено 150 радника. Фабрика је имала и своје аутобусе за превоз радника. Разним видовима образовања, које је углавном финансирала фабрика, годишње је било обухваћено око 400 радника, а преко Школског центра, чији је фабрика била

оснивач, школована су претежно деца запослених и као приправници запошљавана у фабричким радионицама.²⁰

Са фабриком је растао и Железник. Од 3.000 становника после рата, који су се махом бавили пољопривредом, насеље је нарасло скоро десет пута. Имало је две основне школе, Машински школски центар, школу за образовање одраслих, Музичку школу и вртић. Ове установе је похађало око 3.000 деце и омладинаца. Растао је Железник, али су расли и изазови, потребе, захтеви и проблеми. Грађани су се жалили да је у насељу са више десетина хиљада становника постојала само једна самопослуга, да је Железник постао једно од запуштенијих приградских насеља, чији су становници стрепели од заразних болести „јер смеће, амбалажа и угинуле животиње могу се видети у самом насељу и свуда унаоколо, а нарочито у потоку који једним делом протиче крај саме фабрике, у чијој се близини налази једно од нехигијенских насеља“. За најнечистији део је сматрано насеље Зидане бараке. Указивано је и на опасност од паса луталица, посебно увече.²¹

Тито се после обиласка фабричке хале састао са руководством и групом од 70 радника. Слика која је о фабрици сервирана Титу углавном је била идилична. Заснивала се на подацима о економским успесима после тешких година привредне реформе. О раду фабрике су говорили генерални директор Слободан Лилић и председник радничког савета Живорад Милосављевић. Титове речи на почетку разговора су се уклапале у идиличну слику. Похвалио је

20 АЈ, 837, КПР, II-1/245, Информативни материјал.

21 „Железник – прљаво и слабо снабдевано насеље“, *Полиџика*, 23. новембар 1973, 18.

фабрику која је од „старудија из Њемачке“, са којима је после рата почела производњу, дошла до модерних машина. Био је задовољан стручном квалификацијом запослених и тражио је од управе да стручне раднике награди према способностима како не би напустили фабрику, упозоравајући да су многи стручњаци из Југославије одлазили: „Увијек треба водити рачуна о том да стручне раднике, и то не линеарно, него према индивидуалној способности треба да награђивате, да вам не бјеже. Бјеже многи у Њемачку, тамо раде за Швабе, зараде за капиталисте, а у Југославији је несташница. У многим фабрикама је несташница стручних радника“.²²

Други део разговора је донео другачије тонове. За реч су се јавили радници и изнели председнику државе у лице све што им је годинама било на души, ширећи причу од стања у фабрици на ситуацију у целом југословенском друштву. Нису желели ништа да прећуте. Један за другим, износили су све оно што су сматрали аномалијама у друштву. Дража Марковић је забележио да је разговор протекao у „речима оштре критике које су од стране радника упућене Титу, а у његовом присуству и свим факторима у нашем друштву“. Исказивао је забринутост што је код неких говорника било захтева за егалитаризмом, уравниловком и „најобичније социјалне демагогије“, што је, у ствари, био излаз у коме су радници видели спас од све већих социјалних разлика и злоупотреба руководећих људи. „Само је неприкосновен огроман ауторитет Тита могао оставити све то без одговора“, писао је Марковић. Бојао се да таква расположења могу да доведу до огромног

притиска „примитивизма, заосталости и одбојности према стручном раду уопште. А онда је крај сваком напретку и сваком разговору“.²³

Радник Србислав Пешић је указао Титу на то да су се у фабрици трудили да запосле децу својих радника који су говорили „ја сам градио ову фабрику, ред је био да и моје дете овде ради“, али није било места за све, па се дешавало да раднике школују, да раде пар година и онда оду у Немачку, где су били боље плаћени. Пешић закључује: „не само што смо га школовали у школама, већ смо га школовали и на радном месту (...) и онда кад је требало заједници да се одужи, онда он одлази јер га боље награђује тамо неки Немац“. Жалио се и да нису могли да реше стамбена питања свих радника, па чак ни стручних. Указивао је да фабрика није имала радничка одмаралишта, а да радници од својих плата нису могли да иду на море. Машински инжењер Грујица Николић се жалио да повећање броја становника Железника није пратио комунални развој („ми практично много чега немамо, ни трговине ни објеката за културу, ни биоскопа честитог, који повремено ради“). Тражио је од града да води бригу о Железнику јер „људи који раде и живе у Железнику, они паре остављају у градску касу“. Жалио се да су средства из привреде одлазила у непроизводне организације, наводећи пример великих камата које је убирала Београдска банка. Тита је уверавао да у радним колективима има милионе људи који га подржавају и који се не слажу са дотадашњом политиком и траже да се односи у друштву измене у ко-

22 АЈ, 837, КПР, II-1/245, Реч на почетку разговора.

23 Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, Knjiga prva (Beograd: Rad, 1987), 429.

рист оних који стварају и производе и који су били у неповољнијем положају у односу на друге слојеве друштва. Радник Никола Котлаш је указао на то да су запослени у фабрици претходних година били жртве разних привредних мера, да су примали умањене личне дохотке, да се друштво није на прави начин одужило радницима. И он се жалио да многи и даље нису имали стан иако су дуго радили у фабрици, док са друге стране у земљи има „људи милионера са викендицама, кућама, па чак милијардери. Замислите ви милијардер: 166 година треба да ради да од првог дана, односно месеца рођења сваког месеца оставља по 500.000 динара да би саставио милијарду“. Указивао је на појаве привредног криминала, проневеру друштвеног новца, док радници „одвајају од уста да би стабилизовали привреду“. У емотивном говору је нагласио да за такве преступе није довољна оставка, већ „или стрељање, на рад, па да ради као онај рудар што износи из рудника“. Титу је приговорио да је његов говор у Сплиту 1962. требало да буде прекретница, али није био. Раднике је тиштало и то што су запослени у ванпривреди лакше запољшавали своју децу системом „веза и везица“, што су примали регресе, док запослени у привреди нису имали пара да воде породице на одмор, што су руководиоци, за разлику од радника, могли да школују децу и нису морали да их шаљу на занат.²⁴ И радник Петар Батес је био без длаке на језику: „Ја сам једном приликом дискутовао на више места, где ми је дошао један друг руководиоца и рекао овако: Перо, ти не смеш тако да дискутујеш, јер може да се деси да те затворе. Ја да не бих

са њим одуговлачио овако сам му рекао: ја радим на Борверку 22 године и волим Борверк и волим да радим, а чуо сам да у Сремској Митровици има нов Борверк, а ако ме затворе ја ћу да одем тамо, али не знам где ћеш ти да одеш“.²⁵

Тито је раднике саслушао пажљиво. После оваквих оцена било је неизбежно да им се поново обрати. То, друго обраћање врвело је од демагогије, празне приче и небројено пута поновљених општих места. Смисао његових речи је био да он није био низашта крив, да је годинама био на њиховој страни, али није могао ништа да учини јер га други нису слушали. На месту на коме је 11 година раније обећао да ће се економска ситуација поправити за пар година, сада је умиривао раднике тражећи од њих да не буду нестрпљиви, тврдећи да не „иде то тако одједанпут“. Себе је бранио речима да последњих година његови ставови нису прихватани од оних од којих је требало да буду прихваћени, што је означио као разлог за смењивање српског и хрватског руководства. Да би се отклониле аномалије на које су радници указали, Тито је као предуслов поставио мобилизацију СК као организације која је способна да решава најкрупније проблеме. Тражио је да се у раду СК учини прекретница после 25 година од револуције. Осудио је „преливање“ и отуђивање средстава од индустрије и оних који их стварају. Од примедби на појаве криминала бранио се тиме да су казне до тада биле ниске и да су у закону постојале рупе: „Човјек је проневјерио лако једно 50 или 100 милиона, он иде у затвор, он се спремио за затвор. Он ће доћи за годину дана ван па ће има-

24 АЈ, 837, КПР, II-1/245.

25 АЈ, 837, КПР, II-1/245.

ти те паре. Њему ни унутра, у затвору није било лоше, он је добијао пакете од куће. Није опште осјетио казну друштва на себи. Јасно да је ту у законодавству била велика рупа“.²⁶

Обећавао је да ће мере усвојене дан раније бити спроведене, али не за месец или два и не без помоћи радника и СК. Одговорност за спасавање економије и земље је пребацио на раднике. Од њих је тражио да не дозволе да „Писмо“ заврши у фиоци. Осврнуо се на критику да се после говора у Сплиту ништа није променило. Себе је штитио тезом да су после њега неки руководиоци говорили „пусти нека говори, то ће проћи пар мјесеци дана па ће се заборавити, идемо по старом“. Уверавао је раднике да га је потресло то што је чуо да неки 15 година немају стан и закључио да онда није чудно што су радници одлазили, па је тражио да то питање реше, јер „људи који стварају они морају имати услове да могу и да стварају“.²⁷

Брачни пар Броз је боравак у Железнику окончао ручком који им је руководство фабрике приредило у мотелу „Липовичка шума“. Осим отворених и оштрих речи групе радника, на овај сусрет је могла да их подсећа и плакета са ликом Иве Лоле Рибара, коју су у фабрици добили на поклон.²⁸

И раније се дешавало да после Титовог јавног наступа, из свих крајева земље почну да стижу писма и телеграми подршке за изнете ставове, да се разбукта нада да је држава коначно решила да отклони нарасле проблеме и заштити обичног чо-

века и његов стандард, да стане на крај националним сукобима, проневерима државних пара, непотизму, злоупотребама и криминалу. Тако је било и после Титовог боравак у Железнику, али је такав талас сада био покренут не Титовим речима, већ речима радника. Прилог у телевизијском Дневнику и извештаји новинара са овог сусрета су привукли велику пажњу. Поново је стигао велики број писама осуде стања у друштву и подршке борцима против тог стања, али овога пута не на Титову адресу, већ на адресу радника из Железника, који су му отворено изнели оно што их је мучило. Писма подршке су стизала из целе земље (Загреб, Ровињ, Београд, Кикинда, Сплит, Битољ, Факовићи на Дрини, Славонски Брод). Радници су хваљени да су „отворено и смело“ изнели своје ставове и стварне проблеме радника, и то без улепшавања „које чине разни форуми и поједини функционери“. У писму из Борике у БиХ им је одато признање да су Титу говорили „језиком правог пролетера“. У анонимном писму из Кикинде је исказано чуђење како су радници смели да говоре тако отворено: „Многе ствари Маршал не зна и тек се зачуди када чује, али тада је касно“. Аутор се питао да ли је „Маршал“ знао да је као пољопривредна земља у којој се орало воловима и коњима, Југославија имала пшеницу „чувену одмах изнад Канаде“, а да је седамдесетих година, иако је имала тракторе, увозила храну. За радника је писао да ради поштено јер „га машина гони“, док они у „надлештви-ма“ неће бити кажњени ако не ураде посао: „Жалосна нам мајка како радимо кад већ у петак мислимо на викенд и кренемо у дванаест да избегнемо гужву, а враћамо

26 АЈ, 837, КПР, II-1/245, Реч председника Тита.

27 АЈ, 837, КПР, II-1/245, Реч председника Тита.

28 „Радничка класа треба да има контролу не само у својој фабрици него и ван ње“, *Полишика*, 30. март 1973, 4.

се у понедељак у 8 опет кад је мање гужве, једва чекамо да спојимо наше празнике по пет дана, као одрадићемо, а ко је накнадно одрадио, нико“. Пензионисани капетан корвете Клеме Јакорчевић из Сплита је писао раднику Николи Котлашу: „Врло ме је потресло твоје излагање (...) дивио сам се док си био мој морнар у Пули, јер си био добар друг, морнар и борац у рингу. Дивио сам се и твојем излагању као и осталих твојих другова“. Грујици Николићу, Србиславу Пешићу, Николи Котлашу и Марку Бирачу је у писму из Ровиња поручено да су прави комунисти и да такве какви су они треба бирати у „народну власт“, уз парољу: „Ко не ради како ваља, нек иде с положаја!“. У једном писму је упозоравано да је народ мислио да је то била последња шанса за СК да се докаже и да ће, ако и даље остане све као пре, уследити пропаст. У писму је стајало „САДА ИЛИ НИКАДА Ми желимо бити земља истинског социјализма и ко тако неће, треба му се супротставити а ако треба и за главу скратити“. Мишо Љубић је подршку радницима Железника исказивао критиком „филмација“ на које су бацане паре. Снимање ТВ серије „Просјаци и синови“ је осудио због трошкова, наводећи да је коштало 600 милиона, а да је сам „режисер Тончи Врдољак добио 30 милиона, колико наш рудар или чистач улица не заради ни за читав радни вијек“. Тражио је борбу против „фашистичких филмова, против филмација – пљачкаша радничке класе“ и у име „радног човјека“ се обрушио на Жилника и *Мистерију организма* Макавејева.²⁹

Титово суочавање са стварним проблемима обичних људи било је прилика

да се њихово решавање покрене са мртве тачке. Јавно изношење бројних проблема становника Железника током Титове посете имало је за последицу састанак одржан у фабрици у овом месту 10. априла. Њему су присуствовали председник Градске скупштине Бранко Пешић и потпредседници Миладин Шакић и Велизар Маслаћ, и општинско руководство Чукарице. Према писању *Вечерњих новостии* од 11. априла, после овог састанка су „Железнику испуњене жеље“, па је одлучено да се одобри 40 милиона динара кредита за изградњу станова (273 стана и 50 места у самачким хотелима), те би тако радници запослени више од 10 година добили стан. Обећано је да ће одмах почети изградња спортског центра у Железнику, да се биоскоп модернизује средствима града, општине и „Београд филма“, да се у самачком хотелу адаптира велики клуб за рад омладинске организације, да се омогући „Бетексу“ да у центру насеља подигне универзалну робну кућу, да насеље добије нову пошту и да се реши проблем насељених у нехигијенским насељима (речено је да ће се 147 породица које су имале право на нове станове уселити у њих до краја јуна, а да остали „који се годинама бесправно усељавају у бараке, шупе и аутобусе – биће принудно исељени“).³⁰

29 АЈ, 837, КПР, II-1/245, Стр. пов. 449/1, 2, 3

30 „Железнику испуњене жеље“, *Вечерње новостии*, београдско издање, 11. април 1973, 9.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bilandžić, Dušan

Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi. Zagreb: Školska knjiga, 1979.

Bjelajac, Mile

„Proizvođenje novih nacija, novih manjina i teritorijalna pitanja. (Koncept konkurentne države na tlu Srbije)“. U *The Shared History. Nations, States and Diasporas of the Former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije)*, ur. Gavrilović, Darko. Sremska Kamenica: Institute for Historical Justice and Reconciliation, Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2010.

Vučetić, Radina

Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka. Beograd: Clio, 2016.

Димић, Љубодраг

Историја српске државности. Нови Сад: Српска академија наука и уметности (огранак у Новом Саду), „Беседа“, издавачка установа православне епархије Бачке и Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2011.

Dimić, Ljubodrag

“Yugoslavia and Security in Europe during the 1960s (Views, Attitudes, Initiatives)”. *Токови историје* 3 (2016): 9–42.

„Железник – прљаво и слабо снабдевано насеље“. *Полиџика*, 23. новембар 1973, 18.

„Железнику испуњене жеље“. *Вечерње новости*, београдско издање, 11. април 1973, 9.

Marković, Dragoslav Draža

Život i politika 1967–1978. Beograd: Rad, 1987.

Petranović, Branko

Istorija Jugoslavije 1918–1988. Beograd: Nolit, 1988.

Пиљак, Милан

„Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја“. *Токови историје* 1 (2010): 73–95.

„Радничка класа треба да има контролу не само у својој фабрици него и ван ње“. *Политика*, 30. март 1973, 4.

Селинић, Слободан

„Омладина гради Југославију (Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963)“. *Архив* 1–2 (2005): 87–101.

Selinić, Slobodan

„Pogledi Josipa Broza na neke probleme jugoslovenskog društva šezdesetih godina 20. veka“. U: *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Manojlović Pintar, Olga. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Трипковић, Ђоко

„Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962“. *Токови историје* 3–4 (2008): 76–98.

Ђосић, Добрица

Лична историја једној доба. Врме искушења 1951–1968. Београд: Службени гласник, 2009.

Оригиналан научни рад

Предат: 17. 1. 2017.

Прихваћен: 22. 2. 2017.

JOSIP BROZ IN ŽELEZNIK IN 1962 AND 1973

SUMMARY

The Ivo Lola Ribar factory in Železnik was launched in 1948 as the undertaking of Yugoslav Youth Work Brigades, being one of the most important buildings of the Five Year Plan. The factory was put into operation by Josip Broz. The Yugoslav President later visited it on 29 December 1962 and 29 March 1973. In the early sixties of the twentieth century, the illiquidity of economy, slower growth, rising unemployment, over-investment and struggles in the state leadership about ways of further development of the country were already becoming apparent. Tito's 1962 visit was strongly marked by the improvement of the Yugoslav-Soviet relations after disputes in the late fifties. Ten years later, the internal problems were similar, except that the disintegration processes in the country were much more apparent. Yugoslavia was to become a confederation, due to constitutional changes Serbia was brought into a disadvantageous position compared to the other republics, the federal government was gradually losing its constitutional and factual jurisdiction and the interethnic conflicts and republican particularisms were stronger compared to the country's integrative factors. Tito's messages during his two visits to Železnik were partly identical. In the early sixties he promised that in a few years the county would recover from the economic crisis and that the anomalies of the society and self-managed system would be liquidated. Ten years later it seemed as though time stopped. The problems were becoming more and more dramatic and Tito conveyed the same messages, taking off the responsibility for unfulfilled promises. The workers of the factory in Železnik were struck by the low standard, unresolved housing problems, evident cases of corruption, illicit enrichment of individuals, social inequality, privilege and abuse of public property, hence, in this regard, during a conversation with Tito in 1973, they openly expressed what they bothered most.